

JAN MALICKI

Rytų Europos studija

Varšuvos universitetas

„Sovietologijos ištakos: Rytų Europos mokslinių tyrimų institutas Vilniuje (1930 – 1939) –
90-ųjų įkūrimo metinių proga (idėjos – žmonės – paveldas)”,
2020 m. vasario 26-27, Vilnius

III SESIJA

„Rytų Europos mokslinių tyrimų instituto mokslininkų portretai”

Stanisławas Swianiewiczus

1. Kaip jau ne kartą šioje konferencijoje kalbėta, dėl to visi sutariame, Institutas, kurį išdrįsiu pavadinti „mūsų Institutu”, buvo be galo novatoriška institucija ir padėjo pagrindus visos Vidurio ir Rytų Europos sovietologijos studijoms. Vidinė jo struktūra, kaip žinome, buvo gana komplikauta, bet moksliniu požiūriu pagrindinį vaidmenį vaidino skyriai:
  - a) TSRS politinės santvarkos (vadovas Wiktoras Sukiennickis (Wiktor Sukiennicki), g. 1901 m. Aleksote),
  - b) Tautybių reikalų skyrius (vadovas Sewerynas Wyslouchas (Seweryn Wyslouch), g. 1900 m. Pirkovičiuose prie Drohičino),
  - c) Baltijos skyrius (vadovas Władysławas Wielhorskis (Władysław Wielhorski), g. 1885 m. Zlobičiuose prie Žitomiro), ir
  - d) Ekonomikos skyrius (vadovas Stanisławas Swianiewiczus (Stanisław Swianiewicz), g. 1899 m. Daugpilyje).
2. Būtent šiam Ekonomikos skyriui, daugiausia dėmesio skyrusiam Sovietų Sąjungos ūkio sistemai, vadovavo mano pranešimo herojus - Stanisławas Swianiewiczus. Stanisławas Swianiewiczus buvo kilęs iš lenkų inteligentų šeimos su bajoriškomis tradicijomis. Jis gimė Daugpilyje, mokyklą baigė Oriole, pradėjo studijas Maskvos universiteto Teisės fakultete. Tačiau istorijos vingiai lėmė, kad keliasdešimčiai metų

jo gyvenimo, darbo ir domėjimosi vieta tapo Vilnius. Iš pradžių jis priklausė Lenkų karinei organizacijai, vėliau tarnavo jau reguliarioje Lenkijos kariuomenėje, dalyvavo kovose prieš Raudonąją Armiją, Želigovskio Lietuvos-Baltarusijos divizijos gretose dalyvavo paimant Vilnių ir kuriant Vidurio Lietuvą.

3. Prisimenama, kad visus II Respublikos metus jis praleido Vilniuje, dirbo Stepono Batoro universiteto Teisės fakultete (Teisės fakulteto dekanas buvo Instituto įkūrėjas prof. Stefanus Ehrenkretzas (Stefan Ehrenkretz), g. 1880 m. Lovičiuje; pridursime, kad pats Swianiewiczus savo mokytoju laikė Władysławą Zawadzkį, II LR Vyriausybės izdo ministrą). Antroji jo angažavimosi vieta buvo Rytų Europos mokslinių tyrimų institutas, įsikūręs už kelių šimtų metrų nuo universiteto. Visą tarpukarį jis darė tradicinę mokslinę karjerą – doktoratas, paremtas darbu „Psichologinė gamybos bazė pagal Georgą Sorelį“ (1926), habilitacija, paremta knyga „Leninas ekonomistas“ (1931), galiausiai profesūra už knygą „Hitlerinės Vokietijos ūkio politika“ (1938).
4. Bet ne dėl to visas pasaulis žino Stanisławą Swianiewiczų, ne dėl jo šiaip jau puikių knygų (dar pridurkime, kad jau po karo, emigracijoje jis parašė knygą „Prievartinis darbas ir ekonomikos raida“, sulaukusių didžiulio pasaulinio pripažinimo). Mat Swianiewiczus būtų ir likęs tik profesoriumi iki pat savo gyvenimo galo, jei ne dramatiškasis istorijos nusikaltimas, kitaip sakant, Molotovo-Ribentropo paktas, ir, kaip jo padarinys, II pasaulinis karas. Kaip atsargos karininkas jis gavo šaukimą ir prisistatė į savo pulką, dalyvavo rugpjūčio kampanijoje prieš Vokietiją, vėliau kartu su tūkstančiais Lenkijos kariuomenės karininkų ir kareivių pateko į sovietų nelaisvę (prisiminkime, kad rugpjūčio 17 dieną Stalinas užpuolė Lenkiją iš Rytų). Iš tų belaisvių beveik 23 tūkstančiai buvo kadriniai ir rezervo karininkai, iš kurių beveik 16 tūkstančių buvo įkalinti trijose karo belaisvių stovyklose. Tai buvo 3 vienuolynai – Kozelsko, Ostaškovo ir Starobelsko. Kaip vėliau pasirodė, tuo bet kokių tarptautinių teisių paisymas TSRS ir baigėsi. Jau keliasdešimt metų žinomas kadaise buvęs ypač slaptas dokumentas – 1940 m. kovo 2 dienos Lavrentijaus Berijos siūlymas Stalinui nužudyti 22 tūkstančius lenkų karininkų. Šiame dokumente matyti politbiuro narių parašai – visi balsavo „už“.

5. Swianiewiczus buvo Kozelsko stovykloje. Balandžio mėnesį prasidėjo vadinamasis „stovyklos likvidavimas” ir ešelonai nežinoma kryptimi. Vienu iš tokių traukinių balandžio mėnesį išvyko ir Stanisławas Swianiewiczus. Traukiniai iš Kozelsko atvykdavo į Gnezdovo stotį, už kelių kilometrų nuo vietovės baidiu lenkams pavadinimu Katynė. Dėl šiandien ne iki galo aiškių priežasčių Swianiewiczus buvo išskirtas iš grupės. Jis nepateko į Katynės mirties duobes. Liko gyvas.
6. Kodėl Swianiewiczui buvo dovanota gyvybė, sunku tiksliai pasakyti. Labiausiai tikėtina, kad nuo mirties jį bus išgelbėję tai, jog jis buvo bene didžiausias Europoje karo ekonomikos specialistas (prisiminkime, kad viena jo knygų vadinasi „Hitlerinės Vokietijos ūkio politika“). Tikėtina, kad Stalinui ir NKVD reikėjo tokio specialisto, kuris galėjo ne tik papasakoti apie Hitlerio Vokietijos ūkio padėtį, bet ir patarti, kaip tokią pat padėtį pasiekti Sovietų Sąjungoje. Šioje salėje yra keletas mano absolventų ir studentų. Savo sovietologijos istorijos paskaitose aš tai pateikiu studentams kaip pavyzdį, kad verta uoliai studijuoti, nes gyvenime būna tokių dramatiškų situacijų, kai knyga gali išgelbėti gyvybę...!
7. Kaip žinome, vėliau, susipykus artimiems sąjungininkams, Hitleris, greičiausiai norėdamas aplenkti Staliną, pirmas užpuolė Sovietų Sąjungą. Prasidėjo karas tarp sąjungininkų, 1939 metų rugpjūčio 23 dienos paktu nulėmusių Lenkijos padalijimą, II pasaulinio karo pradžią, milijonus aukų, o galiausiai Jaltą.
8. Po vokiečių ir sovietų karo buvo sudaryta vadinamoji Sikorskio-Maiskio sutartis tarp Lenkijos vyriausybės emigracijoje ir TSRS vyriausybės, pasirašyta Londone, pagal kurią keli šimtai tūkstančių sovietų lageriuose sėdėjusių Lenkijos piliečių atgavo laisvę. Tie, kuriems pavyko ištrūkti iš lagerių ir laiku atvykti, pateko į generolo Anderso armiją. Tarp šių išlaisvintųjų buvo ir 8 metams Komijos lageryje nuteistas leitenantas Stanisławas Swianiewiczus. NKVD lagerio vadovybė visai priešinosi ir darė kliūtis, bet galiausiai jis buvo paleistas.
9. Vykstant kelių dešimčių buvusių lenkų karininkų paieškoms, jis davė parodymus generolui Andersui. Vėliau kelis kartus liudijo ir dokumentavo Katynės žudynes, pavyzdžiui, Londone po karo išleistoje knygoje „Katynės žudynės dokumentų šviesoje”. Taip pat liudijo JAV Kongreso komisijoje. Bet garsiausia jo knyga tapo ne

mokslinis darbas, o informacinė, asmeninių atsiminimų knyga, pavadinta „Katynės šešelyje“, išleista 1976 metais.

10. Neeilinis profesorius iš neeilinio garsaus Vilniaus Stepono Batoro universiteto po karo liko emigracijoje, dirbo profesoriumi Mančesteryje, vėliau kaip Jungtinių Tautų ekspertas kūrė ekonomikos fakultetą Džakartos universitete, galiausiai nuo septintojo dešimtmečio dėstė Halifakso universitete. Mažiau žinomas faktas, kad po karo LLR likę ir į Vroclavo universitetą patekę jo kolegos iš Vilniaus laikų (Iwas Jaworski (Iwo Jaworski), Sewerynas Wyslouchas – nota bene abu buvo ir SBU profesoriai, ir mūsų Instituto dėstytojai) bandė „išrūpinti“ jam katedrą Vroclave. Regis, su juo būta apie tai kažkokių pokalbių, bet galiausiai bičiuliai, o gal ir kokie nors politiniai emigracijos organai atkalbėjo jį nuo grįžimo į komunistų valdomą pokario Lenkiją. Šiandien tikriausiai galime ramia širdimi patvirtinti tai buvus gerą sprendimą, nes neįsivaizduoju, kad toje parklupdytoje šalyje, kokia tuo metu buvo Lenkija, KGB būtų leidusi likti gyvam Katynės liudininkui.
11. Papasakoję apie Swianiewiczų kaip žmogų ir Swianiewiczų kaip mokslininką, galiausiai pabandykime apibendrinti, ką Swianiewiczus reiškė Rytų Europos mokslinių tyrimų institutui.
  - a) Didaktine prasme jis tikrai buvo viena iš keturių laikančiųjų kolonų, nes anksčiau minėtieji Sukiennickis, Wielhorskis, Wyslouchas ir dabar aptariamas Swianiewiczus ne tik vadovavo skyriams (Instituto moksliniams vienetams), bet ir vedė diplominius seminarus Instituto Politikos mokslų mokykloje. Šioje salėje, be manęs, yra bent 2 ar 3 asmenys, laikę rankose šios mokyklos absolventų diplominius darbus. Tikriausiai visi sutiksime tai buvus be galo rimtus darbus.
  - b) Mokslo prasme jis, kartu su Sukiennickiu, buvo bene svarbiausi tyrėjai. Abu rašė darbus, stūmusius į priekį jų mokslo sritį. Kai kas netgi manė juos konkuravus tarpusavyje, bet tai kažin ar galėjo būti teisybė, nes skyrėsi jų specializacija. Bet iškart pridursiu, kad toli gražu neketinu menkinti likusiųjų dviejų pasiekimų. Tik reikia pasakyti, kad Sewerynas Wyslouchas didžiausią savo darbą, tai yra, Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų gyventojų tyrimą, atliko trečiojo dešimtmečio pabaigoje, o išspausdintas jis buvo, kaip žinome, tik po 70 metų, išleistas Rytų Europos studijos (Seweryn Wyslouch, Stosunki narodowościowe na terenie województw

wschodnich [Wilno 1934/40], t. XLII - fontes 3, Warszawa 2013). Kalbant apie Władysławą Wielhorski, tai jis buvo taip prislėgtas Instituto direktoriaus ir Politikos mokslų mokyklos vadovo organizacinių darbų naštos, kad svarbiausius darbus - apie lenkus Kauno Lietuvoje – baigė rašyti tik emigravęs į Londoną.

- c) Organizacine prasme, kaip man atrodo, jis buvo svarbiausia figūra prie Stefano Ehrenkreutzo. Dar turėjau garbės pažinti Stanisławą Swianiewiczų. Aplankiau jį 1992 metų pavasarį name Antokolyje, Chislehurst šalia Londono. Šiandien su mumis čia esanti profesoriaus duktė ponia Bernadeta Szeglowska buvo to mano apsilankymo liudininkė. Tuomet Stanisławas Swianiewiczus man vienareikšmiškai pasakė, kad jis tiesiog „kūręs Institutą“.

Baigdamas galiu įsitikinęs patvirtinti, kad Stanisławą Swianiewiczų prisimename kaip neeilinį mokslininką ir sovietologą, kurio vardas bus amžiams susietas su lenkų sovietologijos mokslu.

JAN MALICKI